

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

Fakultet dekanı:

_____ doc. Q.Turdiybaev

(qolı) (f.i.sh.)

«_____» _____ 2018 j.

5220100-filologiya hám tillerdi oqitiw (qaraqalpaq filologiyası)
baǵdarınıń pitkeriwshisi Yusupov Jaqsılıqtıń «K.RAXMANOV TÍN
SHÍǴARMALARÍNDÁ KELBETLIKLERDÍN AFFIKSACIYA USÍLÍ
MENEN JASALÍWÍ» temasındaǵı

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawǵa ruxsat berildi

Kafedra baslıǵı: M.Qudaybergenov

_____ «_____» _____ 2018 j.

Ilmiy basshı: doc.I.Seytnazarova _____

Nókis – 2018

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń
QARARÍ :

5220100-filologiya (qaraqalpaq filologiyası) qaraqalpaq tili hám ádebiyatı baǵdarın pitkeriwshisi Yusupov Jaqsılıqtıń «K.Raxmanovtıń shıǵarmalarında kelbetliklerdiń affiksaciya usılı menen jasalıwı» degen temadaǵı pitkeriw qánigelik jumısına

“-----” bahası qoyılsın

MAK başlıǵı : _____

MAK aǵzaları: _____

MAZMUNÍ

KIRISIW.....	4
- Temanın aktualıǵı.....	4
- Máseleniń izertleniw dárejesi.....	6
- Izertlewdiń maqset hám wazıypaları.....	12
I. K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimli affikslerdiń qollanılwı.....	15
1.1. <i>-lı// -li</i> affiksi.....	15
1.2. <i>-sız// -siz</i> affiksi.....	22
1.3. <i>-day// -dey, -tay// -tey</i> affiksi.....	24
1.4. <i>-ǵı// -gi, -qı// -ki</i> affiksi.....	27
1.5. <i>-lıq// -lik</i> affiksi.....	31
II. K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimsiz affikslerdiń qollanılwı.....	35
2.1. <i>-shıl// -shil</i> affiksi.....	35
2.2. <i>-shań// -sheń</i> affiksi.....	36
2.3. <i>-las// -les</i> affiksi.....	37
2.4. <i>-biy</i> affiksi.....	38
III. K.Raxmanov shıǵarmalarında feyil tiykarlı kelbetliklerdiń qollanılwı.....	40
3.1. <i>-qaq// -kek, -ǵaq// -gek, -aq// -ek, -ıq// -ik, -q</i> affiksi.....	40
3.2. <i>-ındı// -indi</i> affiksi.....	41
JUWMAQ.....	42
PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR.....	44

KIRISIW

Temanın aktuallığı. Elimiz gárezsizlikke eriskeli beri turmısımızdıń barlıq salalarında kúshli pát penen rawajlanıwlar, til menen aytıp jetkeriw qıyın dárejedegi alǵa ilgerilewler júz berdi. Ásirese, búgingi kúnde jámiyetimizdıń barlıq salaları sıyaqlı ilim, bilimlendiriw, xalqımızdıń milliy ádebiyatı, milliy tilimizdıń rawajlanıwına ayırıqsha itibar qaratılmaqta.

Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldaǵı «Ózbekistan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha háreketler strategiyası haqqında»ǵı PP-4947-sanlı Pármanı¹, sonday-aq elimiz Prezidentiniń 2017-jıl 20-aprel kúngi «Joqarı bilimlendiriw sistemasın jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında»ǵı 2909-sanlı Qararı² joqarı bilimlendiriw sistemasın túpkilikli tereńlestiriw, mámleketimizdi sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw baǵdarındaǵı tiykarǵı wazıypalarǵa say, kadrlar tayarlawdıń mazmun hám mánisin tereń qayta kórip shıǵıw, sonday-aq xalıqaralıq standartlar dárejesinde joqarı mamanlıqtaǵı qánigeler tayarlaw, tálim mazmunına, oqıtıw usıllarına túpten ózgerisler kirgiziw zárúrligin payda etti.

Hár bir xalıq, hár bir millet óz ana tiliniń jetilisiwi, rawajlanıwı ushın háreket etedi. Kórkem ádebiyattıń tili – milliy tildin bir bólegi, onıń ayırıqsha bir kórinisi bolıp tabıladı, onı milliy tilden bólek shıǵarıp taslawǵa bolmaydı, ol til stilleri sistemasında ayırıqsha orınǵa iye. Sonlıqtan, kórkem shıǵarmanıń tilin, onıń basqa stillerden

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-49-47 сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2909-сонли Қарори.

ayırmashılıqların hám ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw úlken áhmiyetke iye máselelerden esaplanadı.

Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarma tilin izertlew máseleleri boyınsha izertlewler az. Bul máseleniń kóplegen tárepleri ele arnawlı izertlewlerdi talap etedi. Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń atap kórsetkenindey, «Ózlikti ańlaw, milliy sana hám oy-pikirdiń kórinisi, áwladlar ortasındaǵı ruwxıy-mánawiy baylanıs til arqalı kórinetuǵınlıǵı málim. Barlıq iygilikli pazıyetler insan qálbine, eń áwele ana háyyiwi, ana tiliniń tákirarlanbas gózzallıǵı menen sińedi. Ana tili – bul millettiń ruwxı». ¹

Qaraqalpaq tilin ilimiy baǵdarda izertlew basqa túrkiy tillerge salıstırǵanda bir qansha kesh rawajlandı. Bul jaǵday «... qaraqalpaq tili boyınsha materiallardıń bolmawı menen baylanıslı». ² Biraq soǵan qaramastan, qaraqalpaq til biliminiń hár qıylı tarawları boyınsha ilimiy miynetler jazılıp, bir qansha jetiskenlikler qolǵa kirgizilip, sonıń ishinde sóz jasalıw tarawın úyreniwge baǵıshlangan bir qatar izertlewler de kózge taslanadı. Bul tarawda sóz shaqaplarınıń jasalıwı boyınsha N.A.Baskakov, A.Qıdırbaevtıń miynetleri, A.Bekbergenovtıń qaraqalpaq tilindegi qospa sózlerge, A.Najimovtıń jup hám tákirar sózlerge arnalǵan ilimiy miynetleri bar. Bular qaraqalpaq til biliminiń sóz jasalıw tarawın úyreniwde dáslepki qádemler esaplanadı. Sonıń menen birge, sóz jasalıw tarawında óz izertleniwin kútip turǵan til máseleleri de kóp. Solardıń biri, biz pitkeriw qánigelik jumısımızǵa tema

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. –Б.83.

² Насыров Д.С. Развитие языкознания в каракалпакии. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971. –Б.6.

etip tañlağan kelbetlik sóz shaqabınıń jasalıw usılların shayır K.Raxmanov shıǵarmaları tiykarında analizlew bolıp esaplanadı.

Kelbetlik – tildegi eń úlken hám grammatikalıq qubılıslarǵa bay sóz shaqaplarınıń biri. Ol ózine tán leksika-semantikalıq mánisine, morfologiyalıq ózgesheliklerine iye sóz shaqabı. Stilistikalıq jaqtan da kelbetlikler basqa sóz shaqaplarına salıstırǵanda ján jaqlı hám hár qıylı kórkemlew quralları sıpatında keń túrde qollanılatuǵın sózler toparınan esaplanadı. Kelbetliklerdiń dúzilisin, jasalıw usılların, semantikasın, anıǵıraq aytqanda, atawıshlardan hám feyillerden affiksatsiya usılı arqalı jasalǵan jay hám qospa kelbetliklerdiń dúzilisin, jasalıw usılların, semantikasın ayırıqsha hám hár tárepleme úyreniw qaraqalpaq til bilimindegi aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Bul temanıń aktual ekenligi qaraqalpaq til bilimi tariyxına arnalǵan miynetlerde de sóz etilgen.¹

Qaraqalpaq tilindegi kelbetliklerdiń jasalıw usılları ayırım maqalalarda, joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqta, akademiyalıq grammatikada ulıwma planda ǵana sóz etiliw menen birge, túbir quramına sińisip ketken ayırım affikslerdiń kelbetlik jasawshı affiksler quramında qaralıwı, geypara atlıq jasawshı affikslerdiń kelbetlik jasawshı affiksler qatarında beriliwi ushırasadı. Qospa kelbetliklerdiń mánilik hám grammatikalıq qurılısı jaǵınan bóliniwinde de hár qıylı pikirler, sonday-aq ayırım frazeologizmlerdiń qospa kelbetlik mısasında qarastırılıwı kórinedi.² Kelbetliklerdiń jasalıwındaǵı bunday hár qıylı

¹ Дәўлетов А., Құдайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001. –Б.50.

² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис: «Билим», 1994. –Б.46-56.; Da'wletovA., Da'wletovM., QudaybergenovM. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika, morfonologiya, so'zjasaliw, morfologiya. – No'kis: «Bilim», 2010. –Б.55-60.

pikirlerdi qayta qarap shıǵıw, bir sistemaǵa túsiriw qaraqalpaq til biliminiń aktual máselelerinen esaplanadı.

Máseleniń izertleniw dárejesi. Izertlew obykti etip alınǵan máseleni anıǵıraǵ úyreniw ushın onıń izertleniw tariyxına dıqqat awdarıw zárúrligi kelip shıǵadı.

Túrkiy til bilimde kelbetlik sóz shaqabınıń jasalıwı haqqında dáslepki pikirler XI ásirdegi Maxmud Qashǵariydiń «Devanu luǵat it-turk» miynetinen baslanadı. Bul miynette kelbetliklerdiń atlıqlardan jasalıwı, feyillerden jasalıwı haqqında sóz etiledi.

Eski túrkiy jazba estelikleri tilindegi affikslerdi izertlewge arnalǵan ilimiy miynette kelbetlik jasawshı affikslerge de orın berilip, onda Orxon-Enisey, eski uyǵır, eski qıpshaq jazba estelikleri tilindegi kelbetlik jasawshı affiksler, házirgi túrkiy tillerdegi affikslerge usaslıq belgileri hám ózgeshelikleri sóz etiledi.¹

Házirgi túrkiy til bilimde sóz jasalıw hám morfologiya tarawında kelbetlikke de orın ajratılıp, ulıwma planda qarastırılǵan.

Bashqurt tilinde kelbetliklerdiń morfemalıq qurılısı hám jasalıw usılları izertlew obyektine tartıldı.²

Qumıq hám rus tillerindegi adektivlik sóz dizbekleri salıstırmalı túrde izertlenip, adyektivaciya qubılısı tolıǵı menen sintaksis tarawınıń izertlew obyektine kirgiziledi.³

¹ Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: «Ғылым», 1976. – Б.131-167.

² Юнусова Ф.Р. Морфемная структура и словообразование имен прилагательных в башкирском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Уфа: 2005. – 21 с.

³ Рашидханова П.Б. Адъективные словосочетания в кумыкском и русском языках. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Махачкала: 2009. – 24 с.

Qarachay-balqar tilindegi konversiya qubılısına arналған miynette adyektivatsiya qubılısı da sóz etilip, atlıq, feyil, ráwish, almasıq hám eliklewish sózlerdiń kelbetlikke ótetuǵınlıǵı aytıladı.¹

Türkmen tilinde kelbetliktiń jasalıwı 3 toparǵa: 1) morfologiyalıq affiksatsiya); 2) sintaksislik sóz qosılıw); 3) leksikalizaciyalanıw (adyektivaciya) bólingen. Kelbetlik jasawshı affiksler mánilik jaqtan ónimli hám ónimsiz toparlarǵa ajratılǵan.²

Qırǵız tilindegi kelbetlik sóz shaqabın izertlewge arналған dáslepki jumıslar qatarına B.D.Umetaliyevanıń dissertatsiyasın kórsetiwge boladı.³ Bul jumısta qırǵız tilindegi kelbetlikler, onıń mánileri, morfologiyalıq dúzilisi úyrenilgen.

Qazaq tiliniń tariyxına arналған miynetlerde kelbetlik jasawshı affikslerdiń dáslepki formaları haqqında bahalı maǵlıwmatlar beriledi.⁴

Qazaq tili grammatikasında kelbetliktiń jasalıwı 3 toparǵa affiksaciya, sóz qosılıw, adyektivaciya) ajratılǵanı menen, affiksaciya hám sóz qosılıw usılı sóz jasalıw tarawında qarastırılıp, adyektivaciya usılı morfologiya tarawınıń izertlew obyektine kirgizilgen. Biraq bul bólingen halda tallanıwdıń sebepleri kórsetilmegen.⁵

F.SH.Orazbaevanıń miyneti qazaq tilindegi kelbetlik sinonimlerdi izertlewge arnalıp, kelbetlik jasawshı affikslerdegi sinonimiya qubılısına da keń túrde toqtap ótedi.⁶

¹ Гузеев Ж.М., Чочаева Т.Я. Словообразование по конверсии в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2004. –С.17-19.

² Türkmen diliniń grammatikasy. Morfologiya. – Aşgabat: «Ruh», 2000. –Б.78-115.

³ Уметалиева Б.Д. Имя прилагательное в современном киргизском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М.: 1953. – 21 с.

⁴ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы: «Мектеп», 1981. –Б.182-205.; Мусабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: «Мектеп», 1988. –Б.102-106.

⁵ Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана: «Астана полиграфия», 2002. –Б.342-469.

⁶ Оразбаева Ф.Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер. – Алматы: «Мектеп». 1988.

F.R.Axmetjanovaniń kandidatlıq dissertaciyası «qatnaslıq kelbetlik+atlıq» tipindegi frazeologiyalıq birliklerdi izertlewge arnalıp, usı türdegi frazeologizmlerdiń jasalıwına itibar qaratadı.¹

Házirgi ózbek tiline arnalǵan sabaqlıqlarda kelbetliklerdiń jasalıwı affiksaciya hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalatıwınlıǵı kórsetilgen.²

A.Hojiev kelbetliktiń jasalıwın 2 toparǵa affiksaciya hám kompoziciya) ajratıp, ózbek tilinde kelbetlik jasawshı affikslerdiń ulıwma sanı 50 ge jaqın ekenligin kórsetedi. Qospa kelbetliklerdiń qatarına tek birikpegen hám birikken qospa kelbetliklerdi kirgizip, jup hám tákirar formaların qospa kelbetlik dep sanamaydı. Onıń pikirinshe, jup hám tákirar sózler forma jasawshılar toparına kirgizilgeni maqul.³ Alımnıń sońǵı jıllarda jazılǵan sabaqlıǵında kelbetlik jasawshı ónimli affikslerdi leksika-semantikalıq belgisi jaǵınan 1) iyelik hám iyelik emeslikti bildiriwshi; 2) qatnaslıq belgini bildiriwshi affiksler dep 2 toparǵa ajıratadı. Sonday-aq, usı miynetinde ózbek tilinde sóz jasawdıń kompozitsiya úqospa sóz) usılı joq degen qararǵa keledi hám mısallar menen dáliyllewge háreket etedi.⁴

Yo.Tojievtiń ilimiy miyneti tolıǵı menen kelbetlik jasawshı affiksler arasındǵı sinonimiya qubılısına arnalıp, *-li*, *-siz* affiksleri hám *na*, *biy* prefikslerine sinonim bolatuǵın kelbetlik jasawshı affikslerdi izertlewge

¹ Axmetjanova Ф.Р. Фразеологические единицы типа «относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алма-Ата: 1988. – 20 с.

² Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiyo'zbek tili. – Toshkent: «Universitet», 2006. – Б.226-229.; Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2009. – Б.239-242.

³ Hojiev A. Hozirgi o'zbek tili da forma yasaliishi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1979. – Б.57-58.; Hojiev A. O'zbek tili suz yasaliishi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1989.

⁴ Hojiev A. O'zbek tili suz yasaliishi tizimi. – Toshkent: «O'qituvchi», 2007. – Б.16, 111-145.

ayriqsha diqqat awdarilgan. Jumis eki bólimge bólinip, belgige iye affiksler hám belgige iye emes affiksler sinonimiyası dep qarastirilgan.¹

M.Sodiqovaniń miynetinde kelbetliktiń fonetikalıq, sintaksislik hám sintaksislik-morfologiyalıq usıllar menen jasalıwı, affiksaciya, qospa kelbetlikler, substantivatsiya, adyektivatsiya qubılısların keń túrde ilimiy kóz-qarastan tallaydı hám kelbetlik jasawshı affikslerdiń sanı júzge jaqın dep kórsetedi.²

M.Qoldoshevtiń kandidatlıq dissertaciyası házirgi ózbek ádebiy tilindegi kelbetlik jasawshı ónimli affikslerge arnalğan. Onda kelbetlik jasawshı ulıwma affikslerdiń sanı 60 lar átirapında, biraq solardıń ishinde búgingi kúnde sóz jasawğa qatnasıp atırğan affiksler dep 10 affiks (-li, -chan, -kor, -dor, -iy, -siz, -no, -ǵayri, -simon) berilip, olardıń jasalıwı, mánilik ózgeshelikleri kórsetiledi.³

Ózbek tilinde sóz jasawshı affiksler boyınsha bir qatar izertlew jumısları júrgizilip, basqa affiksler qatarında kelbetlik sóz shaqabına tiyisli affiksler de qarastirilgan.⁴

Ózbek til biliminde kelbetlik jasawshı affikslerdiń mánilerine arnalğan ilimiy maqalalarda affikslerdegi fonetikalıq ózgeshelikler, olardıń forma hám sóz ózgertiwshı affiksler xızmetinde qollanıla alıw múmkinshilikleri sóz etiledi.⁵

¹ Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. – Тошкент: «ТошДУ», 1981.

² Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: «Фан», 1974.

³ Қўлдошев М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифат ясовчи маҳсулдор аффикслар. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент. 1994. – 21 б.

⁴ Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1972. – 29 с.; Джурабаева М.А. Аффиксальная омонимия в узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1975. – 37 с.; Усманов А.Н. Активные терминообразующие аффиксы узбекского языка. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1991. – 22 с.

⁵ Шарипова К. -ли сифат ясовчи аффиксининг фонетик ривожланиши ва функционал хусусиятлари. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» (Илмий асарлар тўплами). – Тошкент: «Фан», 1973. –Б.172-176.; Исабеков Б. Антонимия ва -ли ҳам -сиз воситасида ясалган сўзлар. Тўплам // Тилшунослик масалалари (Илмий асарлар тўплами). II қисм, №501, – Тошкент: 1976. –Б.111-116.; Қўлдошев М. -ли аффиксининг

Qaraqalpaq til biliminde kelbetlik sóz shaqabın tolıq qamtıp úyrengen arnawlı izertlew miyneti joq.

N.A.Baskakovtıń miynetinde házirgi qaraqalpaq tilindegi kelbetlik jasawshı affikslerdi mánilik toparlarǵa (belgige iyelik etiwshi, orınlıq mánini bildiriwshi hám t.b.) bólip, olardı atlıq jasawshı qosımtalar dep qaraydı.¹ Ol óziniń jáne bir ilimiy miynetinde kelbetlik affiksleriniń xızmetiniń keńeyiwi haqqında da pikir júrgizedi.²

Qaraqalpaq tili morfologiyası tarawında kelbetliktiń jasalıwı dáslep ulıwma planda úyrenilgen bolsa,³ sońǵı dáwirde baspadan shıqqan akademiyalıq grammatika hám sabaqlıqta sóz jasalıw hám morfologiya tarawları óz aldına bólip úyrenilip, sóz jasalıw bóliminde kelbetliktiń jasalıw usılları 3 túrge (affiksatsiya, sóz qosılıw, adyektivaciya) bólip qaralǵan hám leksika-semantikalıq usıldıń (adyektivaciya) qaraqalpaq tilinde ónimli emesligi kórsetiledi.⁴

A.Dáwletovtıń miynetinde kelbetlik sózlerdiń grammatikalıq qásiyetleri, sintaksislik xızmetine toqtap ótedi.⁵

H.Hamidovtıń ilimiy miyneti XIX ásir hám XX ásirdeń baslarındaǵı qaraqalpaq jazba estelikleriniń tiline arnalıp, sol dáwirdegi kelbetlik

маъно ва вазифалари. «Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари» (Илмий асарлар тўплами). – Тошкент: «Фан», 1973. –Б.213-217.; Қодирова Н. Ўзбек тилидаги -ли аффикси ҳақида. // Ж. «Ўзбек тили ва адабиёти». – Тошкент: 2008. –Б.74-77.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. –С.189-205.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. III. Морфология (словоизменение), синтаксис (словосочетание и предложение). – Нукус: «Билим», 1995. –С.25-29.

³ Ҳазирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. –Б.75-84.

⁴ Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы ҳәм морфология. – Нөкис: «Билим», 1994. –Б.46-56.; Da'wletovA., Da'wletovM., QudaybergenovM. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika, morfonologiya, so'zjasaliw, morfologiya. – No'kis: «Bilim», 2010. –Б.45-55.

⁵ Da'wletovA. Tilbilimiykarlari. – No'kis: «Bilim», 2007. – Б.154.

jasawshı affikslerdiń túrlerine, qospa kelbetliklerdiń jasalıwına toqtap ótedi.¹

A.Bekbergenovtıń miyneti sóz jasalıw tarawına arnalıp, bul miynette qospa kelbetliklerdiń de jasalıwı sóz etilip, olardıń semantikalıq hám grammatikalıq toparları 4 túrge bólip qaraladı.²

A.Najimovtıń maqalasında sóz jasawdıń leksika-semantikalıq usılı sóz etilip, bul másele boyınsha tyurkolog-alımlardıń pikirler qarama-qarsılıgın keltiredi hám adyektivatsiya qubılısına da toqtap ótedi.³ Sonday-aq, usı alımnıń qaraqalpaq tilindegi jup hám tákirar sózlerge arnalğan miynetinde jup hám tákirar kelbetliklerdi de ilimiy kóz-qarastan qarastıradı.⁴

SH.Abdinazimov Berdaq shıǵarmaları tilinde basqa sóz shaqapları menen bir qatarda, shayır shıǵarmalarında kelbetlik sózlerdiń jasalıwın, házirgi tildegi usaslıq hám ózgesheliklerin talqılap, mısallar menen dáliylleydi.⁵

M.Qudaybergenovtıń miynetlerinde kelbetlik jasawshı morfemalar, omonim affiksli hám sinonim affiksli kelbetlikler, kelbetliklerdegi morfonologiyalıq qubılıslar haqqında hár tárepleme sóz etilgen.⁶

Q.Paxratdinov hám I.Seytnazarovalardıń avtorlıǵında járiyalanğan miynette qaraqalpaq tilindegi sóz jasawshı affiksler sóz etilip, sonıń ishinde kelbetlik jasawshı affikslerdiń mánilerine toqtap ótedi.¹

¹ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX - начала XX в. по данным письменных памятников. – Ташкент: «Фан», 1986. – С.88-92, 192-198.

² Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

³ Нажимов А. Сөз жасаўдың лексико-семантикалық усылы. // Каракалпак тил билиминиң гейпара мәселелери (Илимий мақалалар жыйнағы). – Нөкис: «Билим», 1994. –Б.6-15.

⁴ Нажимов А. Каракалпак тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. –Б.47-86.

⁵ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Ташкент: «Фан», 2006. –Б.100-103.

⁶ Қудайбергенов М. Каракалпак тилинің морфемикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.; Қудайбергенов М. Каракалпак тилинің морфонологиясы. – Ташкент: «Зар қалам», 2006. –Б.101-105.

Q.Paxratdinov hám D.Seytqasimov tárepinen járiyalangan miynette tiykarınan qaraqalpaq tilindegi kelbetlik jasawshı affiksler hám olardıń mánileri, xızmetleri hár tárepleme sóz etilgen.²

Qaraqalpaq til biliminde kelbetlik sóz shaqabınıń ayırım máseleleri A.Aymurzaeva, G.Qurbaniyazov, B.Yusupovalar tárepinen úyrenildi.³ Bul dissertaciyalarda ayırım kelbetlik sózlerdiń mánilik túrleri, atlıqlasıwı, stillik ózgeshelikleri boyınsha pikirler bolǵanı menen, jasalıw usılları, ózgeshelikleri sóz etilmedi.

Kelbetliktiń jasalıwı boyınsha qaraqalpaq til biliminde ilimiy jurnallarda, toplamlarda bir qansha maqalalar járiyalanıp, olarda ayırım kelbetlik jasawshı affikslerdiń mánileri, olardıń fonetikalıq variantları, morfonologiyalıq qubılıslar, kelbetliktiń ráwishlesiwi sıyaqlı máseleler qarastırılǵan.⁴

Joqarıda kórip ótkenimizdey, kelbetliklerdiń jasalıwı boyınsha islengen ilimiy jumıslar túrkiy til biliminde muǵdarı jaǵınan bir qansha kópshilikti quraydı. Qaraqalpaq til biliminde bul másele boyınsha ele de isleniwi tiyis bolǵan máseleler barshılıq.

Izertlewdiń maqset hám wazıypaları. Bul jumıstıń tiykarǵı maqseti – kórkem sóz sheberleri, atap aytqanda, shayır, jazıwshı hám

¹ Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаўшы аффикслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010. –Б.17-25.

² Пахратдинов Қ., Сейтқасымов Д. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаўшы аффикслер. Нөкис: «Билим», 2013. – 24 б.

³ Аймурзаева А. Субстантивация имен прилагательных и причастии в современном каракалпакском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1985. – 21 с.; Қурбаниёзов Г. Ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ адабий тилларидаги «қаттиқ» ва «қатты» лексемаларының қиёсий таҳлили. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент: 1998. – 20 б.

⁴ Ешбаев Ж. -лы/-ли аффиксиниң сөз жасаўдағы роли. – «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», №3, 1978. –Б.70-73.; Ешбаев Ж. -дар аффиксиниң лексика-грамматикалық мәніси хәм оның сөз жасаўдағы роли. – «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», №1, 1990. –Б.130-132.; Әбдинайымова Г. -сыз/-сиз аффикси хәм оның семантикалық өзгешеликleri. – «ӨЗИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», №1, 1999. –Б.57.; Рамбергенова Р. Келбетлик жасаўшы морфемалардың вариантлары ҳаққында. // Түркий тил билиминиң әҳмийетли мәселелери (Илимий мақалалар топламы). I. – Нөкис: 2005. –Б.60-63.; Абдимуратов Т., Алланазаров Е. Қарақалпақ тилинде келбетликлердиң рәўишлесиў қубылысы. «Устаз» (А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналады). – Нөкис: 2002. –Б.43-47.

dramaturg K.Raxmanov shıǵarmaları tilindegi kelbetliklerdiń jasalıw usılların, grammatikalıq dúzilisin, mánilerin anıqlaw. Bul maqsetti ámelge asırıw ushın jumıstıń aldına tómendegi wazıypalar qoyıldı:

- Shayır shıǵarmaları tilindegi kelbetliklerdiń atawıshlardan jasalǵan túrlerin anıqlap, olardı payda etiwshi affikslerdiń ónimli yamasa ónimsiz jumshalıwın anıqlaw;
- shayır shıǵarmaları tilindegi kelbetliklerdiń feyillerden jasalǵan túrlerin anıqlap, olardı payda etiwshi affikslerdiń ónimli yamasa ónimsiz jumshalıwın anıqlaw;
- shayır shıǵarmaları tilindegi atawısh hám feyillerden jasalǵan kelbetliklerdiń mánilik túrlerin anıqlaw.

Izertlewdiń obykti hám predmeti. K.Raxmanov shıǵarmaları tilindegi kelbetliklerdiń jasalıwı, atawısh hám feyillerden kelbetlik jasawshı affikslerdiń qollanıw jaǵdayları, birikpegen, jup, tákirar hám birikken kelbetlikler, olardıń quramı, semantikasın hár tárepleme ashıp beriw pitkeriw qánigelik jumıstıń obykti bolsa, shayır shıǵarmaların maqset hám wazıypalargá say ráwishte talqılaw onıń predmetin belgileydi.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı. Qaraqalpaq til biliminde shayır K.Raxmanov shıǵarmaları tilindegi kelbetliklerdiń jasalıwı, grammatikalıq hám semantikalıq ózgeshelikleri birinshi ret arnawlı túrde úyrenildi.

Jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Kórkem shıǵarma tilin úyreniw házirgi dáwirdegi aktual máselelerden biri bolǵanlıǵı ushın, shayır K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde jumshalǵan kelbetliklerdi hár

tárepleme úyreniw, ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw da teoriyalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye.

Jıynalğan hám tallanğan materiallar qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligin dúziwde, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları ushın sabaqlıq hám oqıw qollanbaların jazıwda paydalanıw múmkin.

Jumıstıń qurılısı. Pitkeriw qánigelik jumısı kirisiw, úsh bap, juwmaq, paydalanılğan ádebiyatlardıń diziminen ibarat. Jumıstıń ulıwma kólemi - 51 bet.

I. K. RAXMANOV SHÍĠARMALARÍ TILINDE ATAWÍSH SÓZLERDEN KELBETLIK JASAWSHÍ ÓNIMLI AFFIKSLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Házirgi qaraqalpaq tilinde atawısh sóz shaqaplarınıń ishinde kelbetlik sóz shaqabı óziniń ayırıqsha kategoriyaları menen ajıralıp turadı. Ol ózine tán bolǵan dáreje kategoriyalarına hám dórendi kelbetliklerdi jasaytuǵın arnawlı affikslerine iye.

Qatnaslıq kelbetliklerdiń dúzilisine názer awdarsaq, túbiri atawısh sózlerden bolǵan kelbetliklerdi kirgizsek boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde atawısh tiykarlı qatnaslıq kelbetliklerdiń jasalıwınıń eń ónimli usılı bul affiksaciya usılı bolıp tabıladı. Atawısh tiykarlı qatnaslıq kelbetliklerdi jasawda tómendegi affiksler qatnasadı. Biz bunı shayır K.Raxmanov shıǵarmaları tiykarında qarap ótemiz.

1. ATAWISH TIYKARLI QATNASLIQ KELBETLIKLERDÍŇ AFFIKSACIYA USILI ARQALI JASALIWI

1.1. -lı//-li affiksiniń semantikasi

Atawısh tiykarlı qatnaslıq kelbetlik jasawshı -lı//-li affiksi tyurkologiyalıq ádebiyatlarda qanday da bir belgige iyelik etiwdi bildiretuǵın affiks sıpatında qaralǵan. Berdaq shıǵarmaları tilinde¹-lı//-li, -lu//-lú variantları qollanılǵan: *gúnalı* (84), *jigerli* (108). Arqa dialektte -lı//-li affiksiniń -dı//-di variantın kóriwge boladı: *qannı* ád.til: qanlı), *jinni* ád.til: jilli).²

Kópshilik túrkiy tillerde -lı//-li affiksi kelbetlik jasawshı eń ónimli affikslerden esaplanadı.

¹ Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. – Ташкент, «Фан», 2006. Б.155.

² Насыров Л., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкіс, «Билим», 1995. Б. ____.

Qaraqalpaq tilindegi *-lı/-li* affiksi¹ tiykarınan atawısh sózlerge jalǵanıp, jańa mánidegi sózlerdi payda etedi. Bul affikstıń járdeminde jasalǵan dórendi kelbetliklerdi tómendegishe bólip kórsetiwge boladı:

1. Ańlatılǵan zatqa iyelik etiwdi, yamasa sol nárseniń bar ekenligin bildiredi: *úyli, baspanalı, kiyimli, miyweli* hám t.b. Mısalı:

Sende gózzal merekeniń jolında,

Ǵawqıldasqan *shógirmeli* garrılar! (Watan tuyǵısı, 30)

-lı/-li affiksiniń bul belgisi barlıq túrkiy tiller ushın ortaқ belgi, yaǵnıy eń ónimli qollanılatuǵın jaǵday ekenligi alımlar tárepinen de kórsetilgen.²

2) Adamlardıń bir-biri menen qarım-qatnasta qollanılatuǵın sózlerdi payda etedi: *qádirli, húrmetli, qımbatlı* hám t.b. Mısalı:

Hámmege de bola almayman *qımbatlı*,

Birew maqtar, birew ábden jamanlar. (Ómir, sen ullısań, 15)

... Awız tolı *mártebeli* atıń bar.

(Watan tuyǵısı, 31)

Seniń óziń *lázzetli* báharge megzes,

Dilbar ediń, janım, hám kiyik kózles. (Watan muhabbatı menen, 44)

3) Hawa-rayınıń dárejesin, tábiyat qubılısların ashıp beriwde ónimli qollanıladı: *ayazlı, jawın-shashınlı, qarlı* hám t.b.

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б. 76.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.46.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М-Л.: 1956. С.142; Содиқова М. Хәзирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент, «Фан», 1974. Б.13.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Хәзирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи». Б.154.; Қўлдошев М. Хәзирги ўзбек адабий тилида сифат ясовчи маҳсулдор аффикслар. Номзодлик диссертация автореферати. – Тошкент, 1994. Б.7.; Қазақ тілінің грамматикасы. I. Морфология. – Алматы, «Ғылым», 1967. Б.75.; Уметалиева Б.Д. Имя прилагательное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955. С.8.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.46.

Kózlerińdi sagınaman, keledi kórgim,

Qarlı qıstıń aqshamında ádetim bárha... (Ómir, sen ullısań, 30)

Eki kózim juldız bolıp tigiler,

Kúndiz ullı **nurlı** Kúnge aylanıp. (Ómir, sen ullısań, 23)

... **Quyashlı** jurtı bul saqıy aspannıń. (Watan tuyǵısı, 33)

Jańılmasa ay óziniń jolınan,

Nurlı quyash jarqırasa hár tańda. (Watan muhabbatı menen, 5)

4) Dámge, mazaǵa baylanıslı belgilerdi ashıp kórsetedi: *mazalı, záhárli, uwlı, tatımlı* hám t.b. Mısalı:

Tisi tiyip edi olardıń hasla **tatlı** jemisińe. (Watan tuyǵısı, 21)

... Sende jegen bir tislemin nan **mazalı**.

... Sende jegen bir judırıq **tatımlı**. (Watan tuyǵısı, 27)

Taq-tuynaqtay sazlanıp tur úy ishi,

Biraq bári suwıq, **muńlı** hám de jat,

Sıńbegen soń náresteniń iyisi. (Ómir, sen ullısań, 6)

5) Zattıń ádettegi jaǵdayınan kóre artıqlıǵın, artıqmashlıǵın bildiredi: *deneli, jotalı, tulǵalı, eńseli, jawırınlı, omırawlı* hám t.b. Mısalı:

Qosıq jazsam *tartımlı*,

Tanıttıń sen atımdı.

(Watan tuyǵısı, 5)

Analardıń muhabbatı ómirdi,

Qúdiretli saldawshıday qorǵasın.

(Watan tuyǵısı, 18)

Doslıq, doslıq! *Qúdiretli* qollarıń,

Mártliklerdi jazıp atır dástanǵa.

(Watan tuyǵısı, 23)

Kerek emes qızlarıń da *formalı*.

Jer ústinde gózzallıǵı jarasqan.

(Watan muhabbatı menen, 61)

Ustaz deymen *qúdiretli* ómirge.

(Watan muhabbatı menen, 62)

6) Jasaw ornın, geografıyalıq ortalıqtı belgileydi: *qalalı, berjaqlı, jabanlı, kóshpeli, otırıqlı* hám t.b. Mısalı:

... Basqa bir elatta otırmız, mine,

Tamashalap gózzal, *payızlı* jerin.

(Watan muhabbatı menen, 30)

7) Adamnıń sotsiallıq jaǵdayın kórsetiwde áhmiyetli rol oynaydı: *dástúrxanlı, dáwletli, qaltalı, mal-dúnyalı* hám t.b. Mısalı:

Kóp jigit bar iske maman, *kúshli*, jas

Qayda kútpes *pullı* miynet bazarı?

(Watan tuyǵısı, 27)

8) Háreket-waqıyanıń halatın belgilep beriwde de belgili xızmet atqaradı: *áhmiyetli, baylanıslı, sebepli, ġawǵalı, jánjelli, dawlı, jumbaqlı, qızıqlı, kúlkili, shawqımlı* hám t.b.

... Tek te meniń qayısadı qabırǵam,
Shadlı kúnde kóz jas tókken adamǵa. (Ómir, sen ullısań, 15)

Hár ketkenim ***quwanışlı*** sapar ġoy,
Jalǵız ġana ayralıǵı bolmasa. (Ómir, sen ullısań, 22)

...Sol ushın sen gá ***shadlı***, gá ***qayǵlı***,
Hadallıq ta, haramlıq ta bar sende. (Ómir, sen ullısań, 21)

Jas balalar shapqılasqan ***kewilli*** . (Watan tuyǵısı, 18)

Ğamlı kózler seni izledi toy salıp Túrktannan...(Watan tuyǵısı, 21)

Balalıq – bir ***shawqımlı*** maydan. (Watan tuyǵısı, 41)

9) Adamnıń qanday da bir zatqa, háreketke, waqıyaǵa uqıplılıq dárejesin belgileydi: *aqıllı, bilimli, iykemli, epli, zeyinli, ıqlashlı, tájiriybeli, uqıplı* hám t.b. Mısalı:

Júrek degen bolǵan menen ***jalınlı***,
Adam ózi tútep keter sál nege. (Ómir, sen ullısań, 15)

Men hámmege bola almayman *jaǵımlı*,
Bir qalıpte unaw qayda hámmege? (Ómir, sen ullısań, 15)

Saǵındım-ǵoy, *shápáátli, miyrimli*,
Sózi túwe, jası úlkenler sógisin. (Watan tuyǵısı, 16)

11) Adamnıń sırtqı kórinisine beriletuǵın bahanı kórsetedi: *shıraylı, kórikli, simbatlı, kelbetli* hám t.b.

Hátte arıw bolsadagı *simbatlı*,
Onnan bir min tappay qoymas adamlar. (Ómir, sen ullısań, 15)

12) Adamnıń minez-qulqın, xarakteriniń belgilerin kórsetedi. Bul belgi olardıń unamlı, unamsız kórinislerine qaray taǵı da bólinedi. Unamlı belgi: *arlı, namıslı* hám t.b. Unamsız belgi: *qáhárli, ashıwlı, ızalı, kekli* hám t.b. Mısalı:

Jaslıq bizge kesh keldi,
Júrek bunsha boladı eken *óshpenli*. (Watan muhabbatı menen, 63)

Sıqmar adam sıqmarlıǵın asırsa,
Oylamaydı bolarman dep *uyatlı*. (Ómir, sen ullısań, 11)

Hámmege de bola almayman *izzetli*,
Meni de olar joldan talay qaytarǵan. (Ómir, sen ullısań, 15)

Muhabbat – bul ırgalǵan baǵ jasırın,
Eki júrek onıń *sırlı* baǵmanı. (Watan muhabbatı menen, 57)

Kórdim analardıń **otlı** qáhári,
Tınıshlıq kún bolıp tuwılǵanların. (Watan muhabbatı menen, 41)

Kórdim atalardı appaq saqalı,
Dártli tamshı menen juwılǵanların, (Watan muhabbatı menen, 41)

Tańlar emes, ǵamlar qanat jayadı,
Seni alıp ketken **qaralı** joldan. (Watan muhabbatı menen, 66)

13) *-lı/-li* affiksi arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler hár qıylı mánidegi unamlı, unamsız mánilerdi beriwde de belgili dárejede xızmet qıladı: Mısalı: *mashqalalı, ujıbatlı, lazımlı, qanlı* hám t.b. Mısalı:

Tańlaǵanman **mashaqatlı** xızmetti,
Kásibim – sóz. Tek shınılıqtı aytarman. (Ómir, sen ullısań, 15)

Keleǵoysa **lazımlı** iske shaqırıq,
Tabalayman tawsılmaǵan ájeldi. (Watan tuyǵısı, 18)

... **Qanlı** pánje urmaq bolsa jawızlıq,
Qalqan bolıp Watanımdı qorǵadıń. (Watan tuyǵısı, 23)

Kókiregim háwlır, meyli lalawla,
Bul azanda nesiybeń bar **shashıwlı**. (Watan muhabbatı menen, 69)

Bul saǵınısh – kózi me

Jasımdaǵı doslardıń?

Mashqalalı sózi me

Qasımdaǵı qostardıń?

(Watan muhabbatı menen, 70)

Ujbatlı bir gáp aytsam dep –

Árre-tárre oylardı zordan,

Tórt qatarga dizer em eplep.

(Watan muhabbatı menen, 88)

Birinshisi – bul dúnyanıń shúyeli,

Ekinshisi – ana jerdey *kiyeli*. (Watan muhabbatı menen, 131)

Solay etip, shayır K. Raxmanov shıǵarmalarında jumsalǵan *-lı//li* affiksi arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetliklerdiń mánileri tábiyatı boyınsha hár túrli.

1.2. *-sız//siz* affiksiniń semantikası

Házirgi qaraqalpaq tilinde atawısh túbirlerge jalǵanıp, qatnaslıq kelbetlik payda etiwshi *-sız//siz* affiksi¹ óziniń qollanılıwı boyınsha *-lı//li* affiksine qarama-qarsı keledi. Bul affiks eskiden kiyatırǵan affikslerdiń biri. *-sız//siz* affiksi atlıq hám atlıqlasqan sózlerge qosılıp, olardan túbir mánisi jaǵınan joqlıqtı, biykar etilgen túsiniklerdi belgilewshi qatnaslıq kelbetliklerdi payda etedi.

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.77.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.47.

-*sız*//-*siz* affiksi¹ házirgi waqıtta quramı jaǵınan ápiwayılasqan qospa morfema sıpatında qaraladı. Ol túbir sózge jalǵanıp, zattıń, belginiń joqlıǵın ańlatadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde bolımsızlıq máni beriwshi bul affiks kelbetlik jasawda ónimli qollanıladı. -*sız*//-*siz* affiksi tómendegidey mánilerde qollanıladı:

1) Sóz túbirinen ańlatılǵan mánige (zat, hádiyse, hal-jaǵday hám basqa da túsiniklerge) iye emeslikti bildiredi: *ersiz*, *ásbapsız*, *baxıtsız*, *jónsiz* hám t.b. Mısalı:

Tap meni kórip turǵanday,

Sen degen ***girtsiz*** shar aynam. (Ómir, sen ullısań, 24)

Baspanasız ótmishińdi ǵarǵayman. (Watan muhabbatı menen, 17)

2) Adam minezindegi xarakterdi, belgini yáki hal-jaǵdaydı ańlatadı. Bunday mánidegi qatnaslıq kelbetlikler eki túrli mánige iye boladı: a) unamlı máni: *táshwıhsız*, *qayǵısız* hám t.b. b) unamsız máni: *uyatsız*, *tártipsiz*, *ádepsiz* hám t.b. Mısalı:

Rehimsiz dawıl gúwlep, gúwlep jaǵımsız.

Ór tábiyat ór adamnıń aldında ***kúshsiz*** (Watan muhabbatı menen, 35)

Muhabbat – bul saǵınısh hám ayralıq,

Júrektegi salqın urıs ***jeńissiz***. (Watan muhabbatı menen, 57)

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.77.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.47.; Қазақ тілінің грамматикасы. I. Морфология. – Алматы, «Ғылым», 1967. Б.72.

3) Qanday da bir nárseniń joqlıǵın, yamasa bolmaytuǵınlıǵın ańlatadı: *táshwıshsız, qayǵısız, ármansız* hám t.b. Mısalı:

Ármansız adam ol – *qanatsız* qustay,
Hawada usha almas tez hám joqarı. (Ómir, sen ullısań, 16)

Seni jeńil-jelpi túsinsem bazda,
Dártsız júregime zárde quyǵaysań. (Watan tuyǵısı, 19)

Balalıq *qayǵısız* dárya,
Aǵatuǵın toqtawdı bilmey. (Watan tuyǵısı, 41)

Shıǵınsız urıs joq, *kóz jassız* baxıt. (Watan muhabbatı menen, 26)

4) Tábiyat qubılıslarına baylanıslı sózlerge jalǵanıp olardıń joqlıǵın bildirip keledi. Mısalı:

Aysız túnler ármanıma bas qosıp,
Ǵamgún bolar kewlim nenen sóylesip. (Watan muhabbatı menen,
38)

Quyash kóteriler *bultsız* aspannan,
Mensiz saya tóǵıp teńseler baǵlar. (Watan muhabbatı menen,
68)

5) *-siz// -siz* affiksi arqalı jasalğan sózler tiykargı mánisi bolğan joqlıqtı, biykar etiwdi emes, molshılıqtı, kemissizlikti bildiretuğın qatnaslıq kelbetliklerdi de jasaydı: *sheksiz dala, sansız xalıq, túpsiz teńiz* hám t.b. Mısalı:

Sen júrgen ***sheksiz*** dalalıq,

Báhár menen ağıslar kelgen.

(Ómir, sen ullısań, 26)

Ólshenbeydi bul ***sheksiz*** ıshqım.

(Watan tuyǵısı, 35)

6) *-siz// -siz* affiksiniń dúzilisine názer awdarsaq, dara túbirlerge jalǵanıw menen bir qatarda jup sózlerge de jalǵanǵanın kóriwimizge boladı: *jersiz-suwsız, elsiz-kúnsiz* hám t.b. Bunday jaǵdayda bul affiksler óziniń sóz jasawshı xızmetinen kóre, sózlerdiń mánisin ulıwmalastırıwshı xarakterge iye bolıp keledi. Mısalı:

Bunda túrli jaqtan kelgen adam bar,

Hámme ***ǵalma-ǵalsız***, dem alıs bázim. (Watan muhabbatı menen, 30)

Ulıwma alǵanda, *-siz// -siz* affiksi arqalı jasalğan qatnaslıq kelbetlikler óziniń ańlatatuğın mánileri boyınsha oǵada hár túrli bolıp, ol shayır K. Raxmanov shıǵarmaları tilinde de ónimli jumsalğan.

1.3. *-day// -dey, -tay// -tey* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde qatnaslıq kelbetlik jasawshı *-day// -dey, -tay// -tey* affiksi oǵada ónimli qollanılatuğın affiks bolıp esaplanadı. Bul

affiks te basqa affiksler sıyaqlı türkiy tillerde eskiden kiyatırğan affikslerden bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń tilinde *-day//-dey* affiksiniń *-dayın//-deyin* formaları da qollanıladı:

Menindeyin boldı ma eken yaranlar (Kúnxoja).

Búlbildeyin sayrap keldim, ballarım (Berdaq).

Adam degen bári *birdeyin* bolmas (Berdaq).

Biziń pikirimizshe, *-day//-dey*, *-tay//-tey* affiksiniń tolıq forması *-dayın//-deyin* bolıwı múmkin.

N.A.Baskakov *-day//-dey* affiksin salıstırıw mánidegi atlıqlardı jasaydı dep kórsetedi: *suwday*, *baladay*, *qazanday*, *judırıqtay* hám t.b.¹

Shayır K.Raxmanov shıǵarmalarında *-day//-dey* affiksi tómendegi mánilerde qollanılgan.

1) *-day//-dey*, *-tay//-tey* affiksi² óziniń qollanılıw mánisi boyınsha oǵada hár túrli. Bul affikstiń eń bir tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti zatlardı, qubılıslardı ekinshi bir zat, qubılıslar menen usaslıǵın bildiredi. *-day//-dey*, *-tay//-tey* affiksi atlıqlarǵa jalǵanadı hám usaslıq mánini bildiredi. Mısalı:

Túsip qalǵan ***gúldey*** qızdıń qolınan,

Jaslıǵım uzaqta qaldı máńgige.

(Ómir, sen ullısań, 24)

Hár qatarım shiyrin bolsa ***jemistey***,

Mıń ármannan pitkeni bir ármanım.

(Ómir, sen ullısań, 29)

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.198.

² Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.77.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.47.

Dalalarday kókiregim keń bolǵay,

Jol azabın umıttırǵan sen bolǵay. (Watan muhabbatı menen, 25)

Eger aylanbasań **tawday** ármanǵa,

Jalǵızlıq janıńdı qıynawshı bolar. (Watan muhabbatı menen, 44)

2) Almasıq sóz shaqabına tiyisli bolǵan sózlerge jalǵanıp, salıstırıw mánisindegi qatnaslıq kelbetliklerdi jasaydı. Mısalı:

Qáyteyin, jumıs **usınday**,

Shayırga bar ma tınısh kún. (Ómir, sen ullısań, 23)

Uyqım shala, túslerim ábes,

Ayralıǵı qurısın **bunday**. (Ómir, sen ullısań, 25)

3) *-day// -dey* affiksi arqalı usas zatlarǵa tán bolǵan qásiyetin teńep kórsetetuǵın kelbetlik sózlerdi payda etedi: *tarıday*, *túyedey*, *tastay* hám t.b. Mısalı:

Sonshama keń Watanımdı, **makettey**,

Júregime jayǵastırdım, maqtańlar! (Watan muhabbatı menen, 28)

Bayramlarda náresteler kótergen,

Sharday sózden ushar seniń húreyiń. (Watan tuyǵısı, 29)

Meniń ushın teńiziń de bir pullıq,
Alaqanday “Aytım kól” di kórgende. (Watan tuyǵısı, 17)

Sen bir baǵı-bostan, *jánnettey* mákan. (Watan tuyǵısı, 32)

Kár etpeydi áptap ya, qar ya,
Ol *botaday*, kishkene pildey. (Watan tuyǵısı, 41)

4) *-day//dey*, *-tay//tey* affiksi jalǵanǵan kelbetlikler ayırım sózlerge jalǵanıp, túbirleri birigip ketken túrleri de ushırasadı: *ǵırıstay*, *darday*, *eńgezerdey* hám t.b. Mısalı:

Bir qarasań *baladay*,
Bir qarasań *sadaday*,
Jarım-jartı *shaladay*,
Jarım-jartı *danaday*. (Watan tuyǵısı, 12)

-day//dey, *-tay//tey* affiksi jalǵanǵan sózler arqalı dóregen qatnaslıq kelbetlikler mánisi jaǵınan kóp túrlilikti payda etedi.

1.4. *-ǵı//gi*, *-qı//ki* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde *-ǵı//gi*, *-qı//ki* affiksleri de qatnaslıq kelbetliklerdi jasawda ónimli qollanılatuǵın affikslerden esaplanadı.

-*ǵı*//-*gi*, -*qı*//-*ki* affiksi¹ járdemi menen jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler zattıń orıńǵa yamasa waqıtqa baylanıslı belgilerin bildiredi: *búgingi*, *keshki*, *sırtqı*, *jazǵı* hám t.b.

-*ǵı*//-*gi*, -*qı*//-*ki* affiksi² shayır K. Raxmanov shıǵarmalarında tómendegidey mánilerdi bildiriwde jumsaladı:

1) Waqıtlıq mánidegi atlıqlarǵa jalǵanadı hám zattıń yaki qubılıstıń belgisin bildiredi:

a) waqıtlıq mánidegi atlıqlarǵa jalǵanıp, waqıtlıq mánidegi qatnaslıq kelbetliklerdi jasaydı: *báhárgi*, *ǵúzgi*, *qısqı*, *jazǵı*, *azanǵı*, *túski*, *keshki* hám t.b. Mısalı:

Ǵúzgi dawıl esirip teńiz betten topılar. (Watan muhabbatı menen, 33)

Eger sen umıtsań...

Ǵúzgi dawıllar,

Soqpaǵında birge qorǵalaǵanda. (Watan muhabbatı menen, 42)

Qorǵanlarınıń babalarǵa jarassın,

Men ***búgingi*** birligińdi maqtayman. (Watan muhabbatı menen, 17)

Túngi dawıl tınım bermes ızıńlap,

Áynegimnen baslaǵanday uzın gáp. (Watan muhabbatı menen, 101)

Aǵısqa ıqqan adamnıń,

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.77.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.47.

² Қазақ тілінің грамматикасы. I. морфология. – Алматы, «Ғылым», 1967. Б.72.

Qara jer – *sońǵı* ármanı. (Ómir, sen ullısań, 13)

Jaslıqtıń *sońǵı* soqpaǵı,
Qay jerde piter bilmeymen. (Watan muhabbatı menen, 91)

b) *-ǵı// -gi, -qı// -ki* affiksi waqıtlıq mánidegi qatnaslıq kelbetliklerdi payda etiwde orın sepligindegi atawısh sózlerge jalǵanadı: *báhárdegi, gúzdegi, tústegi, azandaǵı* hám t.b. Mısalı:

Sen názikseń, *báhárdegi* gúldeyseń,
Ele uzaqsań *gúzgi* suwıq, qırawǵa. (Ómir, sen ullısań, 6)

Shomıldırsın *báhárdegi* sel-jawın,
Kiyindirsın gózzallıqqa Nawrız. (Watan tuyǵısı, 5)

Soraǵanman *báhárdegi* nóserden,
Quya ber dep shólirkegen dalama. (Watan tuyǵısı, 9)

v) kelbetlik sózlerge jalǵanıp, waqıt mánisin bildirip keledi. Mısalı:
Bul saǵınısh – kózi me
Jasımdaǵı doslardıń? (Watan muhabbatı menen, 70)

Jaslıqtaǵı ármanlarım,
Toyım bilmes posa yańlı. (Watan muhabbatı menen, 75)

2) Orınlıq mánini bildirgende túbir sózlerge tikkeley jalǵanıp ta, orın sepligindegi atawısh sózlerge jalǵanıp ta qatnaslıq kelbetliklerdi jasay aladı: *ishki, sırtqı, joqarǵı, tómengi* hám t.b. Mısalı:

Mashqalalı sózi me

Qasımdaǵı qostardıń?

(Watan muhabbatı menen, 70)

Aqılǵóyım, súyener tawım –

Aldımdaǵı aǵalar – sizler.

(Watan muhabbatı menen, 73)

3) *-ǵı//gi, -qı//ki* affiksi adam múshelerine baylanıslı atlıq sózlerge jalǵanıp, kelbetlik jasaydı. Mısalı:

Basımdaǵı dáwletimseń taymaǵan,

Men qolında shır aylanǵan urshıǵıń.

(Watan tuyǵısı, 26)

Julıp alıp ***betindegi*** gúlginin,

Ayaz dala gezer atın qamshılap.

(Watan tuyǵısı, 5)

Qálemlerim – eskeklerim ***qoldaǵı***,

(Ómir, sen ullısań, 3)

Muhabbatım – ***júrektegi*** háwirim.

(Watan muhabbatı menen, 62)

4) Tábiyat qubılıslarına baylanıslı sózlerge jalǵanıp orınlıq mání bildirip kelgen. Mısalı:

Aspandaǵı juldızlardı kóriwden dárhal –

Kózlerińdi saǵınaman, keledi kórgim. (Ómir, sen ullısań, 30)

Jatar edim oymaqtay jup kózime,
Kóktegi juldızdın bárin sıyǵızıp. (Watan tuyǵısı, 11)

Alistaǵı ármanlarım –
Búgin ıǵbal dáwranlarım. (Watan tuyǵısı, 32)

5) Almasıq sózlerge jalǵanıp kelip orınlıq mánide qollanılgan.
Mısalı:

Ómir – teńiz,
Men qayıqpan **ondaǵı**, (Ómir, sen ullısań, 3)

Pútkil kontinenttiń úyregi, quwı,
Bizdegi kóllerde toldı da ketti. (Watan muhabbatı menen, 31)

Sonın menen birge, bul affiksler geyde túbir sózge tikkeley jalǵanbay, tek orın sepligi jalǵawına qosılıp, zattın ornın, mákanın kórsetedi: *qala+da+ǵı*, *awıl+da+ǵı*, *oy+da+ǵı*, *úy+de+gi* hám t.b. bunday jaǵdayda orın sepligi jalǵawın alıp taslap, túbirge tikkeley jalǵaw múmkin emes. Mısalı:

Qáne, endi balalar at qurap,
Bir juwırsaq **awıldaǵı** soqpaqtan.

Qáne, endi sol balalar bir sátke,

Otırıssaq *mekteptegi* partada. (Watan tuyǵısı, 17)

Tawday tolqın bálent-páske ırǵıtar,
Bunıń bári – gúreslerim *joldaǵı*. (Ómir, sen ullısań, 3)

Kerek emes otırıspań, bázimiń,
Olar waqıt urısı *ǵoy joldaǵı*. (Watan muhabbatı menen, 60)

Al waqıttı bildiretuǵın kelbetliklerdi jasaǵanda, orın sepligi jalǵanıp ta, jalǵanbay tikkeley qosıla alıw múmkinshiligine iye: *gúz-gi, gúz-de-gi, báhár-gi, báhár-de-gi* hám t.b.

1.5. *-lıq//lik* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde *-lıq//lik* qosımtası atlıq jasawda da, kelbetlik jasawda da ónimli qollanılatuǵın affiks bolıp esaplanadı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, kelbetlik jasawshı *-lıq//lik* hám atlıq jasawshı *-lıq//lik* affiksleriniń tiykardı bir dep kórsetedi.¹

Ózbek tilindegi *-lıq//lik* affiksiniń qollanıluwı mánileri boyınsha ilimiy jumıs islendi.²

Qazaq tilinde³ bul affikstıń *-lıq//lik, -dıq//dik, -tıq//tik* variantları bar dep kórsetiledi.

N.A.Baskakov *-lıq//lik* affiksin ólshem hám muǵdardı bildiriwshi atlıqlardı jasaydı dep kórsetedi: *teńgelik, taqıyalıq, kóyleklik* hám t.b.¹

¹ Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясашиши. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1989. Б.70.

² Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы –лик, -ли, -чилик в узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1972. – _____ с.

³ Қазақ тілінің грамматикасы. І. морфология. – Алматы, «Ғылым», 1967. Б.75.

Házirgi qaraqalpaq tilinde *-lıq//lik* affiksi² arqalı jasalğan kelbetlikler hár qıylı mánilerde qollanıladı. Shayır K. Raxmanov shıǵarmalarında bul affiks tómendegi mánilerde qollanǵan.

- 1) *-lıq//lik* affiksi atlıq sózlerge jalǵanıp, hár qıylı qubılıslarǵa baylanıslı sındı, sıpattı bildiredi. Mısalı:

Qosıq jazsam tartımlı,

Tanıttıń sen atımdı.

Juldız ettiń kógińde,

Jaslıq muhabbatımdı.

(Watan tuyǵısı, 5)

... **Jaslıq** dáwir megzeydi eken sınapqa. (Watan muhabbatı menen, 66)

- 2) *-lıq//lik* formaları almasıq sózlerge jalǵanıp, tiyisililikti bildirip keledi. Mısalı:

Geyde **senlik** sezimlerim tıñayıp,

Dúrkiresip ushıp keter bir oylar. (Ómir, sen ullısań, 22)

Dúnyada qızlar kóp,

Al men kórmeymen,

Qarawılman **senlik** muhabbatıma.

(Ómir, sen ullısań, 24)

Erteń sherik bolıp **senlik** namısqa,

Saǵınıshtan tuǵırına aylanar.

(Watan tuyǵısı, 28)

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.193.

² Хэзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1981. Б.78.; Хэзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хэм морфология. – Нөкіс, «Билим», 1994. Б.48.

Sizlik muhabbattıń gúlzarı menen,

Gúlzarlar jaynadı jigirma ret. (Watan muhabbatı menen, 39)

3) *-lıq//lik* affiksi arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler mánisi boyınsha jası menen baylanıslılıqtı bildiredi: *ǵarrılıq, jigitlik, balalıq, kekselik* hám t.b. Mısalı:

Qápelimde usı waqıtqa yadıma *balalıq* shaǵımda aytqan bir qosıq kelip erinlerim jıbırlap ketti (A.Bekimbetov). Onıń arjaǵında ol jas edi hám *balalıq* qıyalı menen turmıstıń ishki mánisine túsınbey keldi (Ó.Ayjanov).

5) *-lıq//lik* affiksi arqalı jasalǵan kelbetlikler qásiyetti bildiredi: *arsızlıq, insanlıq* hám t.b. Mısalı:

Túpsiz tereń qıyalınıń ústine, tań aldındaǵı úrker juldızı sıyaqlı jarqıraǵan bul *jaqsılıq* úmitinen keyin ǵana Artıqtıń kózi ilindi (J.Saparov).

6) bir sanlıǵına waqıt mánili sózlerdiń dizbeklesip keliwinen muǵdarlıq mánidegi sózler jasalǵan. Mısalı:

Bir aylıq kurorttan ketsin sadaǵa,

Awıldıń **bir kúnlık** házi turǵanda. (Watan tuyǵısı, 18)

7) kelbetlik jasawshı *-lıq//lik* affiksi (qalalıq) atlıq jasawshı *-lıq//lik* affiksi (oqıwlıq) menen omoaffiks boladı.¹

Shayır shıǵarmaları tilinde *-lıq//lik* affiksi arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler de mánisi boyınsha onsha kóp túrlilikti payda etpeydi.

¹ Төлеуов Ә. Сөз таптары. – Алматы, «Мектеп», 1982. Б.21.

II. K.RAXMANOV SHÍĠARMALARÍ TILINDE ATAWÍSH SÓZLERDEN KELBETLIK JASAWSHÍ ÓNIMSIZ AFFIKSLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

2.1.-*shıl*//*-shil* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde qatnaslıq kelbetlik jasawshı *-shıl*//*-shil* affiksi¹ ónimli affikslerden esaplanadı. Túrkiy tillerde burınnan bar affikslerdiń qatarına kiredi.

N.A.Baskakov *-shıl*//*-shil* affiksin belgi, kásipke, háreketke beyimlilik atlıqların jasaydı dep kórsetedi: *epshil*, *sózshil*, *miynetshil*, *dinshil*, *ósekshil* hám t.b. Sonıń menen birge, bul affiks almasıqlarǵa hám feyil tiykarlı atlıqlarǵa jalǵanadı dep mısallar menen beredi: *ózimshil*, *únemshil* hám t.b.²

Bul affiksten jasalǵan kelbetlikler adam hám hár túrli janlı maqluqlardıń hár qıylı qásiyetlerin kórsetedi: *kúnshil*, *kekshil*, *sózshil*, *oyshıl*, *miyrimshil*, *iyisshil*, *kirshil*, *izshil*, *awshıl*, *arshıl*, *qonaqshıl* hám t.b. Mısalı:

Xalqım meniń *qıyqıwshıl*,

Balanı da tókpeler. (Watan tuyǵısı, 12)

-shıl//*-shil* affiksi ańlatatuǵın mánisi jaǵınan da, seslik ózgesheligi jaǵınan da házirgi túrkiy tillerinde úlken ayırmashılıqqa iye emes.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi *-shıl*//*-shil* affiksiniń atqaratuǵın mánileri hár qıylı. Biraq shayır K. Raxmanov shıǵarmaları tilinde *-shıl*//*-shil* affiksleri menen jasalǵan kelbetlik sózler siyrek qollanılǵan.

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.78.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б. 48.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.189.

1) Bir zattı ekinshi bir nárse menen salıstırıp, onıń artıq ekenligin yamasa usaslıgın kórsetedi: *kúlkishil, gúrrińshil, ertekshil, sınshil* hám t.b. Mısalı:

Adam kórse *qıyqumshıl*,

Ógeyliden jek kórer.

(Watan tuyǵısı, 12)

Shegi alıs, jolları uzaq,

Ármanshıl hám tilsiz dalalar.

(Watan muhabbatı menen, 38)

-shıl//shıl affiksi atlıq, kelbetlik sózlerdiń túbirine jalǵanıp, belgili bir nársege adamnıń qumarlıgın, jaqın tábiyatlılıgın bildiretuǵın kelbetliklerdi jasaydı.

2.2. *-shań//sheń* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde *-shań//sheń* affiksi¹ atlıq sózlerden adam hám haywanlardıń yamasa bir zattıń ózine tán ózgeshelik belgisin, qásiyetin bildiretuǵın kelbetliklerdi jasaydı.

N.A.Baskakov *-shań//sheń* affiksin belgi, kásipke, háreketke beyimlilik atlıqların jasaydı dep kórsetedi: *issheń, kózsheń* hám t.b.²

Shayır K. Raxmanov shıǵarmaları tilinde bul affiks arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetliklerdiń mánileri tómendegishe:

1) atlıqlarǵa jalǵanıp, adam hám haywanlardıń minez-qulqındaǵı qásiyetlerin hám sonıń menen birge, túbirden ańlatılǵan mánini

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.76.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.48.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.189.

atqarıwǵa qábiletiniń bar ekenligin bildiredi: *gúressheń, issheń, talapshań* hám t.b.

Mısalı:

Qus boldıq *párwazshań* ilgir lashınday. (Watan tuyǵısı, 33)

2) *-shań//sheń* affiksi túbir atlıqlarǵa jalǵanıp, adamda, qubılıslarda túbirden ańlatılǵan predmetke iye ekenligin bildiredi: *kóyleksheń, taqıyashań* hám t.b. Mısalı:

“Bes qonaq” tı qarsı alǵanday *kóyleksheń*,

Saq-saq etip dirildeymen, sóyletseń. (Watan tuyǵısı, 40)

SHayır shıǵarmaları tilinde *-shań//sheń* affiksi arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetliklerdiń sanı júdá kóp emes.

2.3. *-las//les* affiksiniń semantikası

Házirgi qaraqalpaq tilinde qatnaslıq kelbetlik jasawshı *-las//les* affiksi¹ de ónimli affiksler qatarına kiredi. N.A.Baskakov *-las//les* affiksin birge islengen háreketti bildiriwshi belgini payda etiwshi atlıqlardı jasaydı dep kórsetedi: *mekteples, sırlas, kewilles, muńlas, awıllas, shegaralas*, hám t.b.² Joqarı oqıw ornına arnalǵan sabaqlıqta bul affiksti atlıq jasawshı qosımtalardıń qatarına kirgizgen.³ Bul affiks arqalı

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994. Б.49.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.191.

³ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.62.

jasalgan kelbetliklerden shayir K. Raxmanov shigarmalari tilinde tomendegi kelbetlikler jumsaladi:

1) Adamni belgili bir zatqa, dawirge, qarim-qatnasqa ortaqlig, sherikligin bildiredi: *tabaqlas, dasturxanlas, aylas, zamanlas, ortaqlas, sherikles* ham t.b. Misali:

Partalas qiz yadimdasañ sen,

Talay jillar ketse de otip.

(Watan muhabbatı menen, 88)

Ulwma alganda, *-las// -les* affiksi arqali bildirilgen qatnasliq kelbetlikler sheriklik, ortaqliqni anlatiwshi sozler bolip, shigarma tilinde az ushirasadi.

2.4. *biy* prefiksiniñ semantikasi

Bul prefiks te parsı-tajik tilinen ozlestirilgen sozlerge gana jalgana aladi. *biy* prefiksi arqali jasalgan kelbetlikler anlatilgan manini yamasa tusinikti biykarlaydi.

N.A.Baskakov *biy* prefiksin iran tillerinen kirgen ham tubirden anlatilgan belgige iye emeslikni bildiriwshi manidegi atliqlardi jasaydi dep korsetedi: *biyxabar, biygam, biydart, biymezgil* ham t.b.¹

Shayir K. Raxmanov shigarmalari tilinde bul prefiks arqali jasalgan kelbetlikler tomendegi manilerdi bildiredi:

1. Adam yamasa haywan, qubilislarini bir narsege iye emesligin bildiredi: *biyopa, biypam, biyparwa, biyrahim, biyhaya, biyshara* ham t.b.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: 1952. С.199.

Mısalı: Balanı ármanlar **biyperzent** adam. (Ómir, sen ullısań, 16)

2. Adam, zat yaki qubılıslardıń heshnársege ġárezli emesligin bildiredi. Mısalı:

Bir **biygárez** órkin zaman izlegen,

Ata-babam, ármanıńa sıyındım. (Watan tuyǵısı, 6)

3. Adamnıń xabarǵa, dárekke iye emesligin bildiredi: *biyxabar*, *biydárt*, *biydárek* hám t.b. Mısalı:

Hátte sennen ayadı bir sálemin,

Biytanıs júzine de qaramas. (Ómir, sen ullısań, 10)

4. Biy prefiksi óziniń ańlatatuǵın mánisi boyınsha *-sız//-siz* affiksi hám «joq» sózi menen únles bolıp keledi: *biyxabar-xabarsız*, *xabarı joq*, *biygúna-gúnasız*, *gúnası joq* hám t.b. Degen menen qaraqalpaq tilindegi barlıq sózlerge de bunday jaǵday tán dey almaymız. Ayırım sózler bul affiksti qabıl etpeydi: *biytap*, *biytárep*.

Solay etip, *biy* prefiksiniń tiykarǵı atqaratuǵın mánisi zatqa, qubılısqa iye emeslikti bildirip, bul shayır shıǵarmaları tilinde azı-kem mısallarda ushırasadı.

Juwmaqlap aytkanımızda, K.Raxmanov shıǵarmaları tilindegi kelbetlik jasawshı affikslerdi úyrenip qaraǵanımızda, atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı affikslerden *-lı//-li*, *-sız//-siz*, *-lıq//-lik*, *-day//-dey*, *-tay//-tey*, *-ǵı//-gi*, *-qı//-ki* affiksleri ónimli, *-las/-les*, *-shań//-sheń*, *-shıl//-shil*, *biy-* affiksleri ónimsiz jumsalǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

III . K.RAXMANOV SHÍĠARMALARÍNDÁ FEYIL TIYKARLI KELBETLIKLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Házirgi qaraqalpaq tilinde qatnaslıq kelbetliklerdiń dúzilisine názer awdarsaq, túbiri feyil sózlerden jasalǵan kelbetliklerdiń de bar ekenligin kóriwimizge boladı. Feyil sóz shaqabı mánisi jaǵınan háreketti bildirgeni menen, oǵan kelbetlik jasawshı affiksler jalǵanǵanda tiykargı mání ózgerip, zat, qubılıslardıń belgilerin bildiriwshi mánilerge aylanadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil sózlerden kelbetlik jasawshı affikslerdiń sanı kópshilikti quraydı. Biraq shayır K. Raxmanov shıǵarmaları tilinde bul affikslerdiń hámmesi emes, al ayırımların ǵana qollanǵanın anıqladıq.

2.1. *-ndı/-ndı, -ındı/-ındı* affiksiniń semantikası

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul qosımta arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler zattıń sınıp, sıpatın bildiredi. Bul qosımta arqalı jasalǵan kelbetlikler tilimizde kóp emes: *asırandı, tuwındı, jasandı, shashırandı, taslandı*. Bul affiks joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqta *-ndı* formasında¹ berilgen.

Shayır K.Raxmanov shıǵarmaların tilinde bul affiks arqalı jasalǵan tómendegi kelbetlikler qollanılǵan. Mısalı:

Ne zamanlar bawırımdı qan qılǵan,

Tarı yańlı *shashırandı* xalqıńman.

(Watan tuyǵısı, 6)

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981. Б.52.

2.2. *-qaq//-kek, -ǵaq//-gek, -aq//-ek, -ıq//-ik, -q* affiksiniń semantikasi

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul qosımta arqalı jasalǵan qatnaslıq kelbetlikler zattıń sının, sıpatın bildiredi. Bul qosımta arqalı jasalǵan kelbetlikler tilimizde oǵada az: *júrdek, jeńiltek*. Shayır K.Raxmanov shıǵarmaların tilinde bul affiks arqalı jasalǵan tómendegi kelbetlikler qollanılǵan. Mısalı:

Xalqım meniń *ańqıldaq*,

Ne aytsań da ańqıldar. (Watan tuyǵısı, 11)

Bolǵannan soń *qarqıldaq*,

Baylıǵı az qoldaǵı. (Watan tuyǵısı, 13)

Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tilinde feyil sóz shaqabınan kelbetlik jasawshı affiksler arqalı payda bolǵan kelbetlikler sanı kópshilikti quraydı. Biraq, shayır shıǵarmaları tilinde feyil tiykarlı sózlerden kelbetliklerdiń jasalıwı boyınsha mısallardı onsha ushıratpadıq.

JUWMAQ

Kelbetlik kórkem sóz sheberleri ushın eń áhmiyetli sóz shaqaplarınıń biri. Ásirese, poeziyada kelbetlikler oǵada keń kórkemlik imkaniyatlar menen jumsalıp, bunda onıń bay semantika- stilistikalıq múmkinshilikleri shıǵarmanıń estetikalıq xızmetlerin hár tárepleme júzege asıradı. Kelbetlikler – emotsional-ekspressivlik mánileri menen kórkem shıǵarmada ájayıp súwretlew usılı. Ol poetikalıq shıǵarmanı obrazlı jaratıw ushın zárúrli til birligi bolıp, túrli mánilik boyawlar menen keń paydalanıladı. Olar oydı kórkem hám obrazlı beriwde súwretlenip atırǵan waqıyalar, hádiyse, adam, zat, qubılıslardıń kóp túrli belgilerin súwretley otırıp, jazıwshı qolında úlken quralǵa aynaladı. Bul sóz shaqabı kórkem ádebiyat leksikasında óziniń bay kórkemlew imkaniyatların kórsetedi. Haqıyqatında da, peyzaj, portret, xarakterdi, olardıń eń áhmiyetli hám tiykarǵı belgilerin kelbetlik sózlerdiń járdemisiz hár tárepleme, tolıq, ayqın hám kórkem súwretlew qıyın. Kelbetlikler epitet, teńew hám t.b. kórkemlew qurallarınıń jasalıwında tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Biz bul jumısımızda óziniń ájayıp lirikaları , sonday-aq, saxnalıq shıǵarmaları menen tani'lg'an so'z sheberi K.Raxmanovtıń shıǵarmalarında affiksaciya usılı nmenen jasalǵan kelbetliklerdiń qollanılıwın lingvistikalıq jaqtan tallap qaraǵanda, onıń baylıǵı, tereń mánililigi, obrazlılıǵı, emotsional-ekspressivlik qásiyeti jáne ráńbe-reń máni boyawları shayır shıǵarmalarında oqıwshıǵa estetikalıq tásir, ruwxıy azıq beriw ushın sóz qollawdaǵı úlken ustalıq, tapqırlıq, sóz saralawdaǵı hám zárúr jerinde sóz dóretiwdegi sheberlik nátiyjesinde júzege kelgenin kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanımızda, biz bul jumısımızda shayır, jazıwshı hám dramaturg K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde kelbetliklerdiń affiksaciya usılı menen jasalıwına arnawlı toqtap óttik. Jumıs úsh baptan ibarat bolıp, birinshi babı «K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimli affikslerdiń qollanılıwı» dep atalıp, bul bapta biz qaraqalpaq tilindegi atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimli affikslerge arnawlı toqtap óttik. Atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimli affikslerden *-lı//-li*, *-sız//-siz*, *-lıq//-lik*, *-day//-dey*, *-tay//-tey*, *-ǵı//-gi*, *-qı//-ki* affiksleri shayır shıǵarmaları tilinde ónimli jumsalǵan. Bul affiksler mánisi hám mazmunı jaǵınan hár qıylı bolıp keń túrde qollanılǵan. Biz bunı shayır shıǵarmaları tilinen mısallar menen analizledik.

Jumısımızdıń ekinshi babı «K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı ónimsiz affikslerdiń qollamnılıwı» dep atalıp, bul bapta tiykarınan shayır shıǵarmaları tilinde jumsalǵan *-las/-les*, *-shań//-sheń*, *-shıl//-shil*, *biy-* affiksleri, olardıń kelbetlik jasawdaǵı xızmetleri, qanday mánilerde jumsalǵanlıǵın anıqladıq. Bul affiksler birinshi bapta sóz etilgen *-lı//-li*, *-sız//-siz*, *-lıq//-lik*, *-day//-dey*, *-tay//-tey*, *-ǵı//-gi*, *-qı//-ki* affikslerine qaraǵanda biraz ónimsiz jumsalǵan.

Jumısımızdıń úshinshi babı «K.Raxmanov shıǵarmalarında feyil tiykarlı kelbetlikler» dep atalıp, bul bapta biz tiykarınan shayır shıǵarmaları tilinde jumsalǵan feyilden kelbetlik jasawshı *-qaq//-kek*, *-ǵaq//-gek*, *-aq//-ek*, *-ıq//-ik*, *-q* affiksi, *-ındı//-indi* affikslerine toqtap óttik. Sebebi, shayır shıǵarmaları tilinde kelbetlik jasawshı basqa ónimli hám ónimsiz affikslerge qaraǵanda feyil tiykarlı kelbetlik jasawshı

affiksler oğada siyrek qollanılğan. Shayır K.Raxmanov shıǵarmaları tilinde kóbinese feyilden kelbetlik jasawshı affikslerge qaraǵanda -ǵan/-gen formalı kelbetlik feyller júdá jiyi qollanılğan. Shayır shıǵarmaları tilinde bunnan basqa da tillik elementler stillik jaqtan durıs, orınlı qollanılğan.

Shayırdıń qaraqalpaq tilindegi kelbetlik jasawshı qosımtalardı kereginshe óz ornında ónimli qollanıwı qaraqalpaq ádebiy tilin bayıtıwǵa da úlken úles qosqanlıǵın kórsetedi hám shıǵarmaları tákirarlanbas ózinshe tús beredi.

Sonlıqtan shayır shıǵarmalarındaǵı uluwma poeziyalıq shıǵarmalar til ózgesheligi sıyaqlı kórkemlik, stillik ózgeshelikler keleshekte hár tárepleme keńirek izertlewdi talap etedi.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

I. Bash ádebiyatlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №2909-сонли Қарори.
6. Каримов И.А. Жоқары манаўият - жеңилмес күш. -Нөкис: Қарақалпақстан, 2008. -179 б.

II. Tiykargı ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. — Ташкент: «Фан», 2006.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. — Tashkent: «Musıqa», 2006.

3. Абдимуратов Т., Алланазаров Е. Қарақалпақ тилинде келбетликлердин рәуишлесийү кубылысы. «Устаз» (А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналады). – Нөкис: 2002.

3. Аймурзаева А. Субстантивация – сөз жасаўдың бир усылы. – «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», 1981, №1, 76-79-бетлер.

4. Аймурзаева А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги субстантивлескен келбетликлер. – «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», 1979, №2, 57-60-бетлер.

5. Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги түр-түс билдирийүши келбетликлердин мәнилери // Қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелери (Илимий мақалалар топламы). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 26-32-бетлер.

6. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түрки жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: “Мектеп”, 1971.

7. Аймурзаева А. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесийүи. – Нөкис: «Билим», 1992.

8. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1994.

9. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть первая (части речи и словообразования). – М.: АН СССР, 1952.

10. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердин жасалыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

11. Бобожонов Ф. Ўзбек тили (ўқув қулланма). – Нөкис: «Билим», 2004.

12. Ешбаев Ж. –дар аффиксиниң лексика-грамматикалық мәніси хәм оның сөз жасаўдағы роли. –«ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», 1990, №1, 130-132-бетлер.

13. Ешбаев Ж. -лы//-ли аффиксиниң сөз жасаўдағы роли. – «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы», 1978, №3, 70-72-бетлер.;

14. Дәўлетов А., Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.

15. Da'wletov A. Til bilimi tiykarları. – No'kis: «Bilim», 2007.

16. Есенқулов А. Көне түрки жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: 1976.

17. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. – Алматы: «Мектеп», 1975.

17. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфемикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.

18. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. – Ташкент: «Зар қалам», 2006.

19. Мәмбетназарова Г. И.Юсупов қосықларында дөренди атаўышларды жасаўшы аффикслердиң стильлик хызметі. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери (Мақалалар топламы). – Нөкис: «Билим», 1993, 86-102-бетлер.

20. Нажимов А. Соңғы дәўирлерде қарақалпақ тили сөзлик қурамының раўажланыўы. Сөз жасаў – сөзлик қурамды байытыўдың тийкарғы усылларының бири. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери (Мақалалар топламы). – Нөкис: «Билим», 1993, 39-54-бетлер.

21. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп ҳәм тәкирар сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
22. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил. – Нөкис: «ҚҚМБ», 1964.
23. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ классик әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995.
24. Нұрмаханова Ә.Н. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Мектеп», 1970.
25. Рамбергенова Р. Келбетлик жасаўшы морфемалардың вариантлары ҳаққында. // Түркий тил билиминиң әҳмийетли мәселелери (Илимий мақалалар топламы). I. – Нөкис: 2005, 60-63-бетлер.
26. Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаўшы аффикслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010. –Б.17-25.
27. Пахратдинов Қ., Сейтқасымов Д. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаўшы аффикслер. Нөкис: «Билим», 2013. – 24 б.
28. Пирниязов Қ. Қарақалпақ тилинің лингвистикалық терминологиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
29. Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: «Фан», 1974.
30. Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. – Тошкент: «ТошДУ», 1981.
31. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы, «Мектеп», 1981.
32. Төлеуов Ә. Сөз таптары. – Алматы, «Мектеп», 1982.

33. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: «Ўқитувчи».

34. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Тошкент: «Фан», 1965.

35. Ҳазирги қарақалпақ адабий тилининг грамматикаси. Сөз жасалыў ҳам морфология. – Нөкис: «Билим», 1994.

36. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1989.

37. Ҳожиёв В. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент: 1963.